BULLETIN

VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND.

TWEEDE SERIE.
OCT./NOV. 1913.

· ZESDE · JAARGANG.
No. 4 EN 5.

INHOUD:

's Rijks Historisch Museum. — Algemeene Vergadering. — Rede van den Voorzitter. — Jaarverslag — Aanwinsten Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, door E. Neurdenburg. — St. Eusebius of St. Martinus, schutspatronen der St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem, door H. Portheine Jr. — Iets over Gorinchem en de Heilige Geestkapel, door W. J. Dingemans. — Boekbespreking. — Jaarverslagen. Tentoonstelling van Noord-Nederlandsche schilder- en beeldhouwkunst vóór 1575, gehouden te Utrecht, September 1913, door C. H. De Jonge. — De Nationale Tentoonstelling van oude kerkelijke kunst te 's Hertogenbosch, door J. C. E. Peelen. — De Ned. Herv. Kerk te Voorhout, door J. C. Overvoorde. — Legaten en schenkingen aan openbare musea. — Een historisch schilderij, door J. Eysten. — Korte berichten. — Personalia.

Het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel. De prijs per deel bedraagt f 4.— De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin gratis. Stukken voor de redactie te zenden aan den voorzitter Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Plantsoen 61, Leiden, of aan den secretaris den Heer H. O. van Kerkwijk, Nassaulaan, 's-Gravenhage.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH, LEIDEN.

Terwijl hier St. Martinus aan een melaatschen bedelaar een aalmoes geeft met de woorden Aperies tu manum, excerce pietatem [1]) komen twee handen vol goud uit de wolken voor hem neder. Waar voor dezen heilige, in dit tafereel, tot het voorgestelde doel — aan de zieke armen weldadig te zijn — twee handen vol goud uit den hemel nederdalen, daar mag ik derhalve in de voorstelling op dit kerkzegel, in de overigens niet te onderscheiden voorwerpen, wel twee geldbuidels zien, symboliseerende de door hem opgedane ervaring, dat tot zulk eene weldadigheid de Voorzienigheid het hem nimmer aan het noodige geld liet ontbreken.

In het Zuidelijk gedeelte van Gelderland was het in 1849 bij de meer gegoede burgers op St. Martens-avond nog gebruikelijk een kinderfeest te geven, waar dan aan den zolder een papieren buidel met versnaperingen werd gehangen, welke men plotseling deed scheuren, waardoor de lekkernijen voor de grabbelende jeugd op den grond werden uitgestrooid [2]).

Arnhem, Aug. 1913. H. PORTHEINE Jr.

IETS OVER GORINCHEM EN DE HEILIGE GEESTKAPEL.

»Johan van Arkel de negenste Here, wilt dit volgede Cronijk onthouwe heeft anno 1212 tot 's lands eer de Stadt Gorcum en deese Kercke doen bouwen," — lezen wij in gouden letteren op de balk die bewaard bleef van het wapenbord dat boven de graftombe der Arkels eens in de Groote of St. Maartenskerk te Gorinchem hing.

Of deze balk waarheid spreekt? Aart Kemp de oudste historieschrijver van Gorcum zegt »ja!" — Wat het jaartal betreft zal hij wel ongelijk hebben, want omstreeks 1224 kocht Jan de IX^{de} heer van Arkel eerst de heerlijkheid Wolferen aan de mond van de Linge, waar Gorcum zou verrijzen, — in 1227 sneuvelt hij bij het gevecht voor Koevorden zoodat zijn aandeel in de stichting zeker heel gering geweest zal zijn.

Zijn zoon, Jan de X^{de}, sloeg dadelijk na den dood van zijn vader de handen aan het werk, de Arkelsche heeren hielden niet van stilzitten, maar aan zijn onrustig leven kwam reeds in 1234 een einde, toen hij sneuvelde in den krijgstocht welke op verzoek van paus Gregorius de IX^{de} ondernomen werd tegen de Stadingers aan de Elbe die van het christengeloof afvallig waren geworden.

Na hem komt van 1234—1272 de XI^{de} heer aan het bewind, de beroemde Jan de Sterke, die zich met paard en al optrok aan de balk van de door hemzelf gestichte poort, — die door zijn stouten moed, zijn ondernemingsgeest en groote menschelijke eigenschappen voor eeuwig luister gaf aan het geslacht der Arkels.

Hij was het die het koninklijk slot der Arkels aan de Linge verliet voor het in

1) C. J. de Lange van Wijngaarden, »De Goudsche glazen," blz. 5.
2) »Geld. Volksalmanak" van 1849, blz. 51.

1267 onder zijne leiding voltooide keizerlijk paleis, »dat zoo groot en zoo fraai was datter in gantz Duytsland diesgelijk geen en was." Hij was het die de nu nog bestaande prachtige St. Janstoren met de verdwenen kerk op den 3en Zondag na Paschen in den jare 1263 onder toeloop van een groot aantal menschen mee inwijdde — hij was het die alle wallen en schilderachtige poorten deed ontstaan, die wij terugvinden op het oude schilderij van 1565 dat ons het silhouet van de oude vesting bewaarde, zooals dat in dit jaar nog bestond kort voor dat de groote uitleg van de vesting in 1574 het geheele uitwendige aanzien der

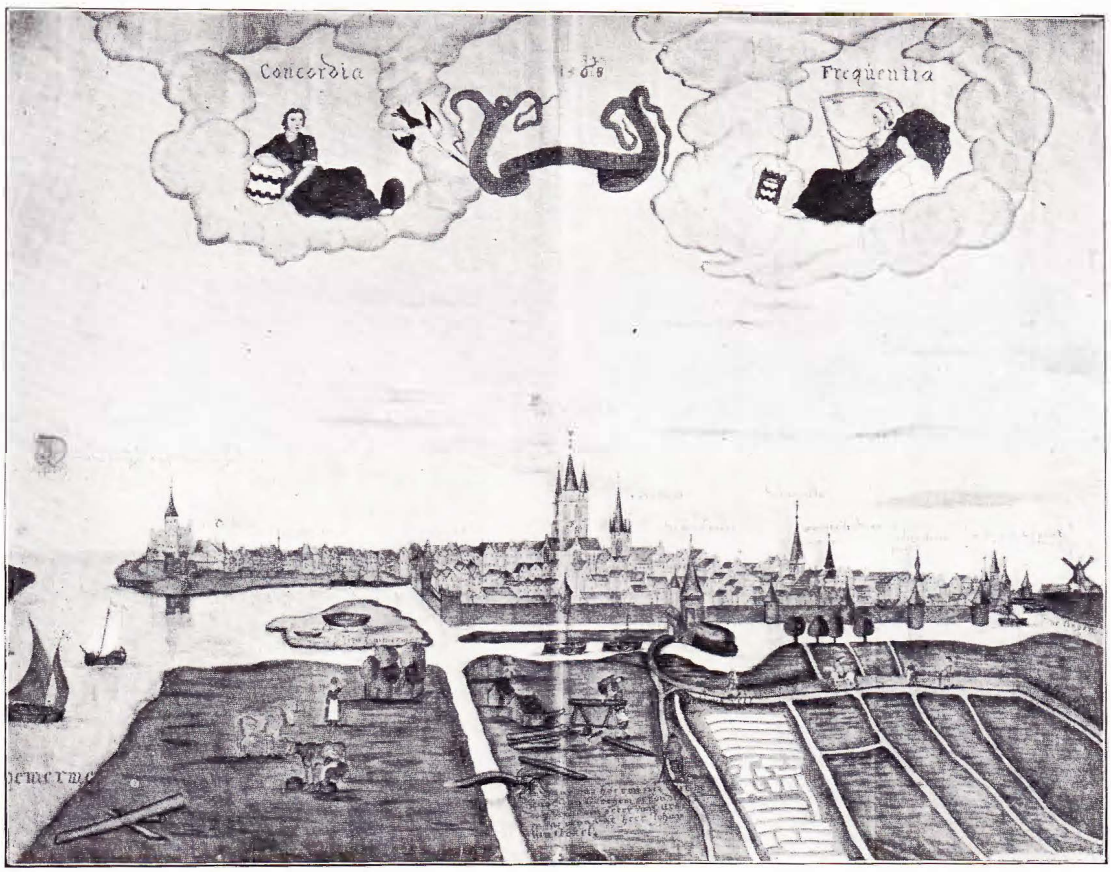

stad zou veranderen. Wij zien er de Hoof poort, die hooch Arkel Poort en de Burchpoort die ongeveer anderhalve eeuw lang stond tegenover het keizerlijke paleis.

Het moet wel een bijzonder leven zijn geweest, dat van dien stouten ridder uit het huis der Arkels, deze Jan de XIde, op wiens initiatief, onder wiens opperste leiding al die schoone gebouwen verrezen, waar wij nu nog jaloersch van kunnen zijn. De luister van het geslacht der Arkels is in de middeleeuwen dan ook zoo hevig geweest, dat zij betrekkelijk slechts kort bestaan kon. Er groeit zoo'n haat tegen deze trotsche en stoute heeren, dat toen Willem van Beieren in 1412 de Arkels overwonnen had »zijn woede

»losbraakt op de schoone burcht
»van zijn overwonnen vijand,
»hij doetse uijt den grond op-
»graven, de toornen en muijren
»onder uijthouwen en al 't getim-
»merte onderschoren met groote
»balken en blokken, — toen
»een groot vuur daaronder ge-
»stookt, de vlam verheft zich,
»het Gorinchem's Ilion", zegt
»Kemp, nabuur niet van de vloed
»Xantus, maar van de soet-
»ruijsende Lingen raakt in brand,
»de vlammen spiegelen zich in
»den tragen waterloop, de stut-
»sels, vernield, storten muijren,
»zalen, kapellen, toornen en
»voorts al de gebouwen in de
»gracht op St. Jacobsdagh."

Het is wel een wonderlijke en grootsche wraakneming, — alles wat aan de Arkels herinnerde moest zooveel mogelijk vernield worden. De St. Janstoren en kerk waren natuurlijk veilig, evenals de beide kapellen en poorten. Wat ook niet vernield kon worden zijn de goede werken, die door de Arkels gedaan werden. Want tusschen al zijne scheppende bedrijvigheid denkt Jan de Sterke reeds om ziekenzorg, om zorg voor ouden van dagen en ook aan armen en behoeftigen. Daar vertelt dat eenvoudige sierlijk slanke spitsje van, dat wij op genoemd schilderij reeds vinden. Het is de spits van de Heilige Geestkapel — waar naast stond het Heilige

geesthuis. Heilige geestmeesteren beheerden de Heilige geestgoederen en waren belast met de uitdeeling der aalmoezen aan de armen. Behalve wat de Heilige geestmeesters uitkeerden, kon ook ieder burger persoonlijk er uitkeering aan de armen doen, en Kemp vertelt dat »die godvruchtig makingen zooveel geworden waren, dat »naderhand naulijks een Borger op een heel week, tijd kon »bekomen om een uitdeyling in het heilige Geesthuis te doen, »geduyrende tot den jare 1572 toe, dat de Koning van »Spaanjen Philips de 2e, Graaf van Holland de stad verloor, »sedert welken tijd die mildigheijden niet dan al te veel afgewend zijn."

DE KAPEL

In het Heilige geesthuis werden ook vondelingen en arme weezen opgenomen en verpleegd — het was de voorlooper van het in 1557 gestichte weeshuis. Aangrenzend aan het Heilige geesthuis en de kapel ontstonden de gebouwen van de Latijnsche school en van het Minderbroederklooster — zij vormden te samen een groep van gebouwen tusschen de nog tegenwoordig bestaande Broedersteeg en Kapelsteeg.

Na de Hervorming verdwijnt het klooster, de Latijnsche school verhuist naar de Kruisstraat, de kapel wordt 2de kerk voor de Nederl. Hervormden. In 1657 gaan de laatste pleegkinderen van het Heilige geesthuis naar het weeshuis — de uitdeelingen aan de armen krijgen, zooals wij reeds hoorden, steeds minder beteekenis, het Heilige geesthuis verdwijnt zonder sporen in de geschiedenis achter te laten.

In 1797 wordt de kapel kerk van de Waalsche Gemeente, totdat deze wordt opgeheven in 1824 — dan staat het gebouw jaren ongebruikt en vervalt. In 1836 koopt de Gemeente het, laat de kapel achter de toren afbreken, bedekt de oude voorgevel en de toren met plijsterkalk, en ontsiert het geheel verder door een nieuwe deur en nieuwe ramen aan te brengen. De kapel wordt nu vleeschhal — daarna bewaarschool — van 1844 tot 1851 in het tijdperk van het afbreken van de oude mooie St. Janskerk en het bouwen van de leelijke nieuwe kerk, worden er weer godsdienstoefeningen door de Nederlandsch Hervormden gehouden. Na 1851 is er weer bewaarschool.

Het is een vreemd gezicht wanneer onder de ouden toren de kleine kleuters naar buiten komen. Als het een mooie lentedag is, gaan ze wandelen en met de kleuters komt naar buiten een touw, waaraan dwarstouwen met knoopen, — elke kleuter neemt een knoop in zijn hand, en zoo wandelt dat troepje als een klein klisje door de straten van de

stad. Het doet mij altijd denken aan dat oude liedje: »Torentje, torentje bussekruit wat komt daar uit? Wat komt daar uit? een lang, lang touw met knoopen, — torentje is gebroken!" — ne, torentje is niet gebroken, wel is er gebroken en gebikt, werden groote gaten in de muur gehakt, zoodat ik bang werd, dat de toren zou vallen, maar de oude muren zijn zoo dik, dat daar wel een laag van afgehakt kan worden.

De kapelstoren was op zijn beurt een beeld van verval geworden, — nu hing zijn leven aan een zijden draad — maar gelukkig was er meer belangstelling gekomen voor de oude monumenten van het verleden. De toren zou niet het lot volgen van de kapel, besloten werd dat zij zou worden opgeknapt en de nieuwe stadsarchitect, de Heer H. H. van Zeggeren, wist gedaan te krijgen, dat dit niet zou zijn een opknappen, maar een restaureeren. De Heer Visser van IJzendoorn, secretaris der commissie van beheer van de ambachtschool, bood aan, dat door die school het gesmede ijzerwerk en de deur en de luiken zou worden gemaakt.

Zoo begon men in den zomer van 1912 de kalk van de muren te bikken en kwamen de mooie oude reuzenmoppen weer bloot. Aardig was de belangstelling, die dit werk bij iedereen genoot. Men herinnerde zich ook nog goed, hoe rank en zwierig de mooie gevel van »Dit is in Bethlehem" een paar jaar te voren was herrezen, — de plechtige opening van dit tot museum ingerichte gebouw lag nog in ieders geheugen. Een tweede sieraad zou hergeven worden aan de eens zoo schoone, nu zoo berooide veste — en al zou dit tweede niet zijn van zoo rijkversierde en fijne bouw als het eerste, toch was een ieder verrast toen van onder de doode kalklaag een zoo levende wand te voorschijn kwam.

De ordonnantie van de gevel is uiterst eenvoudig, het was een simpel kapelletje met een buitengewoon fijn slank spitsje, dat eindigde in een gesmeedijzeren peer, die een gouden bol en daarboven de haan droeg. De sterk opgaande lijn van de spits wordt, wanneer men vanuit de Arkelstraat naar boven kijkt, geestig gebroken, doordat aan de achterzijde onderaan, de bronzen klok onder een afdakje naar buiten hangt, — de hamer slaat voor ieder zichtbaar er de uren op af die de eene wijzer op de wijzerplaat aanwijst.

Het kerkje was in de dagen van vroeg-gothiek gebouwd, zonder ornament was het opgetrokken en toch hoe fijn wisten ze in oude dagen ook zonder ornament schoonheid te geven in eenvoudige muren, slechts gebroken door een rond raam en een licht boven de lage deur. Voor de stadsarchitect, de Heer Van Zeggeren, was het eene groote voldoening toen bij het bikken in de steen duidelijk bleek, dat de hoogte en de vorm van het raam boven de deur en ook de grootte van het cirkelvormige raam daarboven, geheel overeen kwam met de afmetingen en vormen op zijne teekening. In het metselwerk werden echter geen sporen gevonden, dat vroeger twee ramen ter weerszijde van de deur aanwezig waren. Waarschijnlijk is wel, dat zij in oude dagen er niet geweest zijn, maar dat in 1836 deze raamopeningen in de muren zijn gehakt, omdat bij de veranderde bestemming van het gebouw licht noodig was in de daarachter gelegen vertrekken. Nu konden om gelijke redenen deze ramen niet gemist worden — en deze ramen met hunne in de kleuren van Gorcum rood en wit geschilderde luiken doen vroolijk aan de straat en dat mag wel, nu

het gebouw eene andere bestemming heeft gekregen. Deze luiken en de deur zijn werk van de ambachtsschool, ook het ijzerbeslag daarop werd door de leerlingen van die school onder leiding van hunne leermeesters gesmeed, naar het ontwerp van den Heer van Zeggeren. Zoowel ontwerp als uitvoering verdienen lof.

Nog een ander werk zou ik deze heeren met hunne leerlingen graag opdragen. Er bestaat in Gorcum nog een oud bruggetje met gesmeedijzeren leuningen, dat eens rijkelijk versierd was, met mooie gesmeede hoeken. Deze ornamenten zijn op 2 na allen verdwenen en van die 2 is nog slechts een gaaf, — maar met behulp van dat eene gave stuk is heel dat bruggetje gemakkelijk te reconstrueeren. Het smeden van zoo'n hoek-ornament zou een proefstuk kunnen worden voor de leerlingen, en langzaam maar zeker zouden dan de 26 stukken tot stand komen, die nu ontbreken.

Dat eens zoo fijne bruggetje leidde over de Schuttersgracht naar de tuintjes, waar

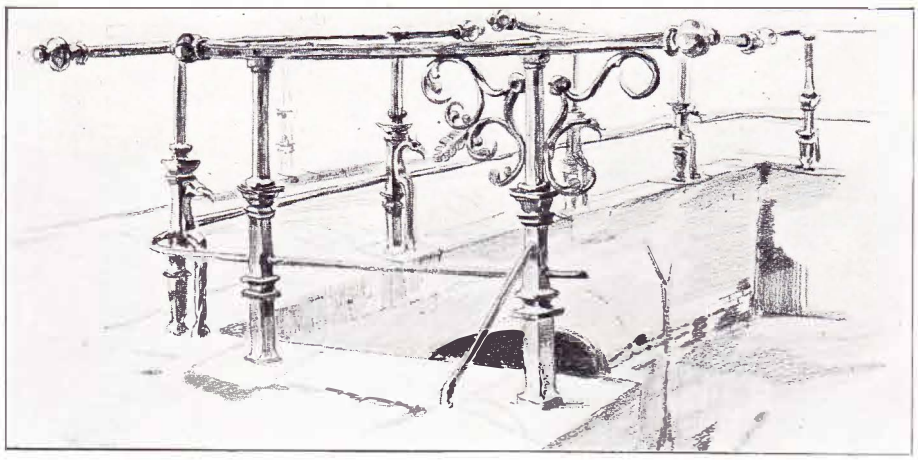

Brug aan de Schuttersgracht.

de rijke burgers hun koepel hadden en zomersavonds thee dronken. In kuitebroek en zijden rokken gingen ze over het bruggetje met zijne als kantwerk versierde leuningen. Als dat bruggetje weer zoo mooi wordt als weleer, zal ik ook een kuitebroek aantrekken en krul in mijne haren brengen — ik zal voor mijne vrouw een staatsiejurk naar ouden trant laten maken, want anders kunnen wij niet over dat mooie bruggetje gaan, wij zijn te leelijk! Dat geldt natuurlijk alleen van mij met mijn colbert of zwarte jas en niet van mijne vrouw — en niet van mijne kinderen, wier oogen stralen van jeugd en vroolijkheid — maar toch wat is er veel in de wereld leelijk geworden! Gelukkig dat de bloemen nog bloeien en de blaren nog ruischen als weleer — dat de witte wolken nog jagen door de blauwen hemel als voor eeuwen en eeuwen. Dat is de eeuwige schoonheid die niet ontnomen kan worden. Maar toch ook willen wij bewaren, behoeden en herstellen het mooie maar vergankelijke menschenwerk dat door de eeuwen heen tot ons kwam; opdat dit een

voorbeeld en eene aansporing zij voor de scheppende geest en de werkzame hand van onze dagen. De leerling geroepen om dit werk te doen, zal hieruit de beste leering trekken. Het gevoel nuttig en mooi werk te verrichten, dat niet bestemd is om naar de rommelzolder te verdwijnen, zooals zoo menig werkstuk, maar dat een plaats in het openbaar zal innemen, tot genot van zijn vrienden en stadgenooten, zal zijn liefde en lust voor het werk versterken. Zoo is er zoo'n boel werk dat gedaan kon worden, er wordt lang niet genoeg profijt getrokken van de arbeidskracht, die schuilt in de ambachtsscholen, waar onder goede leiding zooveel uren wordt gewerkt, en zooveel zou kunnen worden voortgebracht tot nut en versiering van openbare gebouwen en scholen.

Zoo zou ook de ambachtsschool door het werkstuk der leerlingen iets teruggeven voor wat zij ontvangt aan subsidie, — en de ambachtsschool gevende, zou slechts rijker worden in opvoedkundige waarde.

Gorinchem, 10 April 1913. DINGEMANS.

BOEKBESPREKING.

DE NEDERLANDSCHE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST.

Geïllustreerde beschrijving, bewerkt en uitgegeven vanwege de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving der Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst etc. Deel I: De Provincie Noord-Brabant. Eerste Stuk: De Voormalige Baronie van Breda (Utrecht, A. Oosthoek, 1912).

Dit eerste stuk der Commissie, bewerkt door haren secretaris Dr. Jan Kalf en veelal geïllustreerd met afbeeldingen naar teekeningen en fotos van G. de Hoog Hz., den architectteekenaar van het bureau, verdient wel eene eenigszins uitvoerige bespreking in dit tijdschrift, zij het dan ook laat.

Het eerste »stuk" is buitengemeen lijvig, maar het voorbericht, door den Voorzitter en den Secretaris der Rijkscommissie onderteekend en het voorwoord van den schrijver, zijn er om die schrik aanjagende zwaarte met, naar het ons voorkomt, alleszins voldoende argumenten te verontschuldigen.

Als doel van haren arbeid heeft de Commissie beschouwd: »Het bijeenbrengen van materiaal voor de Kunstgeschiedenis door het leveren van beschrijvingen der in Nederland bestaande monumenten, met aanwijzing van hunne architectonische en historische ontwikkeling en van de feiten die daarop onmiddelijken invloed hebben geoefend."

Zij heeft zich bij die taak beperkt tot de monumenten ontstaan vóór 1850, om niet te vervallen in de moeilijkheid, die onmiddelijk ontstaat, als men genoopt is de waarde te bepalen van kunstwerken, wier ontstaan nog niet ver genoeg van ons afligt en waarvan de makers voor een deel nog leven.

Den »leiddraad" volgend door de Commissie in haar 6de jaarverslag gegeven en verdedigd, heeft de bewerker zich, in het door hem gevolgde systeem van inventariseering

DRUK VAN G. F. THÉONVILLE, LEIDEN.